

Research Paper

Peace-Oriented Development and Its Components

Seyed Ahmad Movasaghi *

Professor, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Iran

Received: 9 March 2019, Accepted: 14 June 2021

© University of Tehran

Abstract

Peace, democracy, and development are considered three important concepts in social science, and are extremely relevant to the problems of both developed and developing countries. Nevertheless, the experiences of modern capitalist world with neo-liberal and market-oriented policies have shown that creating harmonious relations between state, society and economy is problematic and challenging. As a result, a large group of the poor people in the global community have not enjoyed the benefits of peace, democracy, and development. In fact, we are witnessing all kinds of problems such as insecurity, violence, war, extremism, authoritarianism, oppression, environmental problems, poverty and lack of welfare for the majority of nations in the international system. The root causes of these problems can be found in the philosophical foundations of modernity and capitalism in which concerns with peace, mortality, human rights, and environmental protection are left to market forces, and the state and non-state actors such as companies which are dependent on them.

The author intends to explore peace-oriented development as an alternative paradigm with a critical, holistic political economy approach in which the three pillars of state, capital, and civil society are linked together for all human beings both nationally and globally in order to deal with the problems related to peace, democracy and development. It is argued that development must address strategies for reduction of poverty, unemployment, and inequality at the national and global levels through structural change and industrialization. The achievement of development goals, however, requires a culture based on peace, tranquility, tolerance, fortitude, participation, rationality, as well as democratic institutional mechanisms.

In this paper, the author seeks to answer the following research questions: 1. What is the nature of peace-based development? 2. What elements does it consist of? 3. How can this model of development help democracy? Since peace, democracy and development are the three main pillars of the peace-

* Corresponding Author Email: movasagh@ut.ac.ir

based development paradigm, therefore, in the research hypothesis, it is argued that the constructive interaction of government, businesses, and civil society based on the peace-oriented development approach increases the probability of balanced development and democracy at both national and global levels. Peace and security increase the chances of poverty reduction and welfare. Development through structural changes and industrialization leads to the eradication of poverty, and the reduction of unemployment and inequality at national and international levels. However, the realization of development goals requires the culture of peace and tolerance together with active civil society and robust social movements which work towards solving the socio-economic and political problems such as insecurity, gender inequality, environmental degradation with the help of strong institutional arrangements needed for creating a climate conducive to constructive change which is beneficial for all.

The findings suggest that using a holistic and critical approach which takes into account the linkages between peace, development and democracy may help in ending the misery which continues to wreak havoc on the lives of the poor people in the world, particularly under conditions of uncertainty characterized by the failure of neoliberalism to deal with the persistent economic and political problems which have been intensified by the renewal of the great-power rivalry and the Covid-19 pandemic.

Keywords: Peace-oriented Development, Democracy, Civil Society, Poverty Reduction, Neoliberalism

Declaration of conflicting interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References

- Arkoun, Mohammed. (2018) *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers*, trans. Seyed Ahmad Movaseghi. Tehran: Rozaneh. [in Persian]
- Bell, Daniel. (1976) *The Cultural Contradiction of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bornschier, Volker. (2005) *Culture and Politics in Economic Development*. London & New York: Routledge.
- Chang, Ha- Joon. (2004) *Globalization, Economic Development and the Role of the State*. London: Zed Books.
- Dube, Shakontala. (2007) *Modernization and Development, in Search for Alternative Paradigms*, trans. Seyed Ahmad Movassaghi. Tehran: Qoms, 2nd ed. [in Persian]
- Esposito, John L. (2017) *The Future of Islam*, trans Mahdi Amini. Tehran: Sa'ales. [in Persian]

- Galtung, Johan and Paul D. Scott. (2008) *Democracy, Peace, Development*. Oslo: Kolofon Press.
- Griffin, Keith and Terry McKinley. (1994) *Implementing a Human Development Strategy*, trans Qolamreza Khajehsarvi. Tehran: Vedad. [in Persian]
- Hardin, Russell. (2006) "Constitutionalism," in Donald A. Wittman and Barry R. Weingast, eds. *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrison, Lawrence E.; and Samuel P. Huntington. (2001) *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, trans. Iran's Management Development Association. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Haynes, Jeffrey. (2008) *Development Studies*. Cambridge: Polity Press.
- Inglehart, Ronald Z; and Christian Wizel. (2005) *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leftwich, Adrian, ed. (1990) *New Developments in Political Science: An International Review of Achievements and Prospects*, trans. Seyed Ahmad Movaseghi. Tehran: Mizan [in Persian]
- Mangabeira Unger, Roberto. (1976) *Law in Modern Society*. New York: The Free Press.
- Miller, Raymond C. (2011) *International Political Economy: Contrasting World Views*, trans. Mohammad Ali Shirkhani, et al. Tehran: Samt. [in Persian]
- Movaseghi, Seyed Ahmad. (2019) *Peace, Security and Development*. Tehran: University of Tehran Press, 3rd ed. [in Persian]
- . (2017) "Developmental Transition in East Asia," *Politics Quarterly* 47, 4: 1065-1083, <DOI: 10.22059/JPQ.2017.222068.1006977>. [in Persian]
- . (2016) *Globalization, Nationalism and Development*. Tehran: University of Tehran Press, 2nd ed. [in Persian]
- . (2012) *Modernization and Political Development*. Tehran: Mizan. [in Persian]
- Olivius, Elizabeth; and Malin Åkebo. (2021) "Exploring Varieties of Peace: Advancing the Agenda," *Journal of Peacebuilding & Development* 16, 1: 3-8, <DOI:10.1177/1542316621995641>.
- Pieterse, Jan Nederveen. (2009) *Development Theory*. London and Newbury Park, CA: Sage.
- . (2017) *Development Theory*, trans. Anvar Mohammadi. Tehran: Golazin, 3rd ed. [in Persian]
- Polanyi, Karl. (2001) *The Great Transformation*. Boston: Beacon, 3rd ed.
- Safi, Louay M. (2016) *The Challenge of Modernity*, trans. Seyed Ahmad Movaseghi. Tehran: Mizan. [in Persian]
- Sen, Amartya. (2000) *Development as Freedom*, trans. Seyed Ahmad Movaseghi. Tehran: Faculty of Law & Political Science, University of Tehran Publishing. [in Persian]
- Todaro, Michael P. (2007) *Economic Development in the Third World*, trans. Qolamali Farjadi. Tehran: Plan and Budget Organization of Iran. [in Persian]

- United Nations Development Program (UNDP). ((2020) *Human Development Report 2020: The Next Frontier, Human Development and the Anthropocene*. New York: UN. Available at <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf> (Accessed 10 March 2021).
- Will, Albert. (1990) "Rational Choice and Political Analysis," trans. Seyed Ahmad Movasaghi, in Adrian Leftwich, ed. *New Developments in Political Science: An International Review of Achievements and Prospects*. Aldershot, UK: Elgar [in Persian]

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.

توسعه صلح محور و ارکان آن

سید احمد موثقی *

استاد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران

چکیده

توسعه از گذر تغییرات ساختاری و صنعتی شدن مسائل مربوط به فقر، بیکاری و نابرابری را در سطوح ملی و جهانی حل می‌کند. با این حال، تحقق این امر مستلزم وجود فرهنگ مبتنی بر صلح، مسالمت، تحمل، مدارا، مشارکت، عقلانیت، و نیز سازوکارهای نهادینه‌ی دموکراتیک است. در این مقاله تلاش خواهد شد تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود: ماهیت توسعه صلح‌محور چیست؟ از چه عناصری تشکیل شده است؟ چگونه این الگوی توسعه می‌تواند به مردم‌سالاری کمک کند؟ فرضیه پژوهش بر این مبنا است که صلح، مردم‌سالاری، و توسعه سه رکن اصلی پارادایم توسعه صلح‌محور هستند که دولت، صاحبان سرمایه و جامعه مدنی در تعامل سازنده با یکدیگر می‌توانند به تحقق این پارادایم و مردم‌سالاری کمک کنند. نگارنده می‌کوشد با نقد رهیافت رایج نئولیبرال بر مبنای اقتصاد بازار، بر اهمیت این مقوله‌ها، و پیوند و ارتباط متقابل آنها در چارچوب رهیافتی بدیل، انتقادی و کل‌گرایانه از منظر اقتصاد سیاسی تأکید شود. یافته اصلی پژوهش نشان می‌دهد که الگوی توسعه صلح‌محور می‌تواند راه را برای مردم‌سالاری هموار کند؛ و باید مثلث جدیدی با سه رکن، «دولت، سرمایه یا بخش خصوصی، و جامعه مدنی» برای تثبیت و تحکیم فرایند توسعه دموکراتیک به وجود آید.

واژگان کلیدی: توسعه صلح‌محور، دموکراسی، جامعه مدنی، فقرزدائی، نئولیبرالیسم

* نویسنده مسئول، رایانامه: movasegh@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۸ اسفند ۱۳۹۷، تاریخ تصویب: ۲۴ خرداد ۱۴۰۰

۱. مقدمه

انسان در کل دارای بدن، ذهن و روح است که در جهان‌بینی‌های شرقی بر هماهنگی این ابعاد تأکید می‌شود. با این حال، انسان به‌طور طبیعی نیازهایی دارد که تنها در رابطه با دیگر انسان‌ها و محیط پیرامونش می‌تواند ضمن رفع آنها به تعادل و صلح در درون خود برسد. در جوامع اولیه که هنوز بازار و مالکیت مطرح نبود، و به گفته پولانی سنت و اجتماع تعیین‌کننده بودند، کل بر جزء مقدم بود. افراد در چارچوب عضویت در اجتماعات قبیله‌ای، محلی، خویشاوندی و عشیره‌ای تعریف می‌شدند، و نیازهای اولیه خود را برآورده می‌کردند. یک تقسیم کار ابتدایی و سطح پایین از سازماندهی سیاسی وجود داشت؛ و رئیس یا ریش سفید برای آن مجموعه تصمیم می‌گرفت. تولید تنها برای مصرف صورت می‌گرفت؛ و مبادله محصولات تولیدی آنها برای رفع نیازهای متقابلشان به‌صورت پایاپای بود. بنابراین، تضاد منافع در سطح گروه و جماعت بر سر تصاحب منابع، مازاد یا رانت به‌وجود نمی‌آمد، و ارزش‌ها و باورهای جمعی هم مانع از تفرد و دشمنی در میان اعضای گروه می‌شد.

تغییرات اجتماعی با پیشرفت در تقسیم کار، همراه با بسط و گسترش یافتن طیف قشربندی اجتماعی و سخت شدن خطوط در درون آن، انحلال اجتماعات و پیدایش دولت را در پی داشت. رتبه‌های اجتماعی موروثی که معیارهای خودکار برای تعیین مشاغل براساس پرستیژ و قدرت بودند، با پیشرفت در تقسیم کار اجتماعی و تخصصی شدن کارها و سلسله‌مراتب، قشربندی اجتماعی را تقویت کرد. این تخصصی شدن و سلسله‌مراتب فزاینده سبب جدایی دولت از جامعه شد که مبنای یک مجموعه دربرگیرنده از باورهای مشترک را از بین می‌برد (Mangabeira Unger, 1976: 62-63). انسان مدرن و غربی برخلاف انسان سنتی و شرقی، به‌جای تعادل و تعالی، در پی تسخیر و تسلط است. انسان در فرآیند مدرنیته نه‌تنها ارباب تقدیر خود، بلکه ارباب تقدیر دیگران، می‌شود. در جهان‌بینی مدرن دیگر هماهنگی بدن، ذهن و روح انسان مطرح نیست. پولانی گزارش می‌دهد که چگونه طی فرایند صنعتی شدن و «تحول بزرگ»، اقتصاد و در قلب آن پول و بازار از جامعه منفک و مستقل می‌شود، و بر آن حکم می‌راند (Polanyi, 2001). اقتصاد محض با عبور از اقتصاد سیاسی که جنبه هنجاری داشت، جنبه کمی و ریاضی محض^۱ پیدا می‌کند. تفکیک دولت از جامعه با تفکیک اقتصاد از هر دو همراه می‌شود، و اثبات‌گرایی و روش تجربی در علم، از جمله علم اقتصاد، غالب می‌شود. نظریه انتخاب عقلانی در چارچوب همین اقتصاد نوکلاسیک از بازار سیاسی سخن می‌گوید، یعنی این‌که در حوزه سیاسی نیز بازیگران دنبال نفع شخصی‌اند، و مثل بازار اقتصادی برای کسب حداکثر سود و قدرت و ثروت با هم رقابت دارند. (ویل، در لفت‌ویچ، ۱۳۸۷، فصل ۱۲).

در هر حال، نه جامعه سنتی با تقسیم کار ابتدایی و سطح و کیفیت پایین و نه جامعه مدرن با تقسیم کار پیچیده و تخصصی، هیچ‌یک نتوانستند صلح و امنیت را برای همگان و در سطح جهانی فراهم سازند. البته رفع نیاز و تولید ثروت به‌طور اساسی تنها در دوران مدرن، و در چارچوب سرمایه‌داری امکان‌پذیر شده است؛ و توسعه و دموکراسی در پیوند با آن در جوامع مدرن و سرمایه‌داری محقق شده است. این در حالی است که نااطمینانی‌ها و ناامنی‌ها در مقیاس جهانی، و با وجود شکاف‌های عظیم بین فقیر و غنی، و با وجود حاشیه‌ها و پیرامون‌ها در سطوح ملی، منطقه‌ای و جهانی، سبب بروز جنگ، گسترش خشونت، افراطی‌گری و تخریب‌های شدید محیط‌زیستی در مقیاس جهانی شده است. برعکس این پدیده‌ها هم به گسترش فقر و نابرابری و حاشیه‌ها و پیرامون‌ها در سطوح مختلف انجامیده است. از آنجایی که بازنگری و بازسازی پارادایم توسعه با روش و رهیافتی نو لازم است، این نوشتار با رهیافت کل‌گرایانه انتقادی درصدد است تا در چارچوب الگوی «توسعه صلح‌محور» به بررسی این موضوع بپردازد. سه پرسش پژوهشی در اینجا مطرح خواهند شد: ۱. ماهیت توسعه صلح‌محور چیست؟ ۲. از چه عناصری تشکیل شده است؟ ۳. چگونه این الگوی توسعه می‌تواند به مردم‌سالاری کمک کند؟ از آنجایی که مفروض گرفته شده است که صلح، مردم‌سالاری و توسعه سه رکن اصلی پارادایم توسعه صلح‌محور را تشکیل می‌دهند، در فرضیه پژوهش استدلال می‌شود که تعامل سازنده‌ی دولت، صاحبان سرمایه و جامعه مدنی با یکدیگر می‌تواند به تحقق توسعه صلح‌محور و مردم‌سالاری کمک کند.

۲. رهیافت کل‌گرایانه انتقادی

اقتصاد سیاسی فراتر از اقتصاد ارتدوکس، لیبرال و نئوکلاسیک، به رابطه تنگاتنگ اقتصاد و سیاست یا بازار و دولت می‌پردازد؛ و ورای روش‌های اثبات‌گرایانه، این رابطه را به‌طور عینی و هنجاری بررسی می‌کند (موتقی، ۱۳۹۸). جنبه هنجاری اقتصاد سیاسی به آن امکان می‌دهد که ضمن تحلیل عینی و علمی وضعیت موجود، نارسایی‌ها و نتایج نامطلوب آن را با آینده‌نگری ارزیابی کند، و وضع زندگی بشر را در کل هرچه بیشتر بهبود بخشد. این سنت ارسطویی در اقتصاد است که ثروت باید در کنار فضیلت باشد، و اقتصاد باید با اخلاق پیوند داشته باشد. کارل پولانی^۱، آنتونی گیدنز^۲ و آمارتیا سن^۳ در همین سنت فکری قرار دارند. علم اقتصاد، علم تخصیص منابع معرفی شده است. توزیع ثروت تولیدشده هم به سازوکار بازاری واگذار شده است. در واقعیت، «دست نامرئی بازار» با نارسایی‌های ذاتی و ساختگی بازار از نظر شکل‌گیری

1. Karl Polanyi
2. Anthony Giddens
3. Amartya Kumar Sen

انحصار، سلسله‌مراتب‌ها، شرکت‌های بزرگ، و آلیگوپولیستی، درست عمل نمی‌کند؛ و توزیع به یقین عادلانه و متوازن صورت نمی‌گیرد. در ضمن، اگرچه سود، و افزایش سود و تولید اهمیت دارند، نفع خودخواهانه فرد، مبنا قرار می‌گیرد که به تبع آن جامعه منتفع می‌شود. بنابراین، جامعه در کل در فردگرایی روش‌شناختی هدف نیست؛ و تولید هم تنها برای تولید و به قصد افزایش سود و ایجاد مازاد صورت می‌گیرد. با این حال، این نگرانی به‌ویژه در مقیاس جهانی به‌وجود می‌آید که تولید نباید به قیمت آسیب وارد کردن به جامعه، صلح و امنیت بشر دنبال شود (موتقی، ۱۳۹۸).

ندروین پیترس^۱ این رهیافت کل‌گرایانه را به‌عنوان «تائوی توسعه»^۲ مطرح کرده است و می‌نویسد، این رهیافت ریشه در تفکر بوم‌شناختی در زیست‌شناسی دارد که به علوم اجتماعی سرایت کرده است، و روان‌شناسی گشتالتی، روان‌درمانی، و تفکر بودیستی با آن مرتبط‌اند. این رویکرد در مارکسیسم که تعهدی نسبت به «کل» در یک هستی‌شناسی ماتریالیستی دارد، و در اقتصاد سیاسی انتقادی هم مطرح است، یا در دیدگاه آلتوسر انعکاس دارد که جوامع را به‌مثابه کل‌های ساخت‌بندی‌شده در نظر گرفت. پارسونز هم در رهیافت نظام‌های اجتماعی بر انفکاک ساختاری و یکپارچگی کارکردی تاکید کرد (پیترس، ۱۳۹۶: ۱۹۸). در حوزه اجتماعی کلیت اغلب با رومانتیسیسم و دل‌تنگی برای گذشته ملازمه دارد، که با ایده‌آلیزه کردن «سنت» و «اجتماع» و دل‌تنگی برای «وحدت» سیاسی ازدست‌رفته، و برخلاف عادت عصر روشنگری در تجزیه کردن هر چیزی، کل‌گرایی تلاشی است برای دوباره ترکیب کردن آن چیزی که از هم گسیخته شده است. برخی حتی آن را به‌صورت ترکیب و امتزاج یا تکمیل‌کنندگی «دانش غربی و خرد شرقی» ارائه می‌کنند (پیترس، ۱۳۹۶: ۱۹۵، ۱۹۸، ۲۰۱). وی می‌افزاید، تفکر توسعه به اقتصاد سیاسی سده نوزدهم برمی‌گردد؛ و دانش توسعه در عصر حاضر چندپاره شده و ویژگی آن محوریت رشته‌های تخصصی شده است، به‌گونه‌ای که فرایند توسعه در این رشته‌های علمی تجزیه و «غرق در ریاضیات» شده است (پیترس، ۱۳۹۶: ۲۰۳).

اکنون در رهیافت‌ها و عملکردهای توسعه بدیل محلی هم این عنصر کل‌گرایی گم شده است و هیچ‌گونه پارادایم فراگیری وجود ندارد. یک اقتصاددان توسعه، دیگر نمی‌تواند سیاست، جامعه‌شناسی، جنسیت، بوم‌شناسی و فرهنگ را نادیده بگیرد، همان‌طور که یک دانشمند علوم سیاسی یا جامعه‌شناسی هم نمی‌تواند اقتصاد را نادیده بگیرد (پیترس، ۱۳۹۶: ۲۱۰-۲۰۹). پیترس می‌افزاید: «اکثر مسائل اکنون مطرح در توسعه مستلزم اتخاذ رهیافتی ترکیبی هستند... بسیاری از سیاست‌هایی که اکنون آغاز و ابداع می‌شوند، دربرگیرنده شراکت

1. Jan Nederveen Pieterse
2. Tao of Development

طرف‌های مختلف، تلاش‌های مشترک نمایندگی‌های حکومتی، سازمان‌های اجتماعی و شرکت‌ها هستند... بسیاری از مفاهیم جدید که در گفت‌وگوهای مربوط به توسعه رایج هستند، بر ترکیبی از رشته‌های تخصصی دلالت دارند» (پیترز، ۱۳۹۶: ۲۱۰). کل‌گرایی انتقادی فراتر از توسعه متوازن، رهیافتی چندبعدی و چندجانبه، علم اجتماعی سایه- روشن‌کاری، تفکیک و تمایز، و نیز ترکیب بین ابعاد عینی و ذهنی توسعه، گرایش در توسعه محلی و نیز بزرگ‌مقیاس با تقارن و همگرایی بین کنشگران مختلف توسعه‌ای (حکومت، شرکت‌ها و انجمن‌های مدنی)، زمان‌محور با ترکیب چارچوب‌های زمانی متعدد است (پیترز، ۱۳۹۶: ۲۱۶-۲۱۴).

به این ترتیب عناصر تائوی توسعه عبارت‌اند از: رهیافت کل‌گرایانه، حس تعادل در میان ابعاد، ایده درمان و شفابخشی جمعی. کل‌گرایی انتقادی در ترکیب کردن کل‌گرایی و تفاوت، این حساسیت‌ها را در یک عمل متعادل‌سازنده یکی و ممزوج می‌کند. «توسعه کل‌گرایانه انتقادی شامل مدیریت اقتصادی کلان، دموکراتیزاسیون جهانی و اخلاق سیاره‌ای می‌شود... توسعه دیگر نمی‌تواند به‌سادگی به اهداف و دستاوردهای مادی گره بخورد، بلکه باید شامل ابعاد غیرمادی هم بشود... (و) توسعه دیگر نمی‌تواند انسان‌محورانه باشد، بلکه باید بوم‌شناسی سیاره‌ای را هم در برگیرد» و در نهایت، توسعه را می‌توان به‌مثابه «فرایند یادگیری جمعی خودمدیریتی بشری مطابق با جامع‌ترین استانداردهای قابل درک و عمل»، خلاصه کرد (پیترز، ۱۳۹۶: ۲۱۸). افزون بر این، منشأ و خاستگاه تغییر در دیدگاه‌های وبری و مارکسی به‌ترتیب ذهن و عین هستند (صافی، ۱۳۹۵).

۳. توسعه و ارکان آن

ایده محوری در این پژوهش این است که توسعه را باید با رهیافتی کل‌گرایانه و چندبعدی به‌مثابه یک پروژه و فرایندی در نظر گرفت که با ترکیب صلح، دموکراسی و توسعه، انسان و جامعه بشری را به سمت رهایی از جهل و فقر سوق می‌دهد. توسعه و توسعه‌نیافتگی پیش از هر چیز امری مربوط به ذهنیت افراد است، و جنبه فرهنگی دارد. اگر در ذهن و نوع نگاه و جهان‌بینی فرد به‌صورتی هولوغرافیک، صلح و دموکراسی و توسعه با همه ملزومات آنها اولویت داشته باشند، آن‌گاه می‌توان امیدوار بود که وی رابطه سازنده و مولدی با افراد دیگر و جامعه برقرار کند، با نظم و سامانی از درون خود به سمت تعامل با محیط پیرامون خود حرکت کند، با نظم هستی و اکوسیستم و نظم اجتماعی همراه شود، و با حل مسالمت‌آمیز منازعات، در عین رقابت سازنده، همکاری و همیاری را در سطوح محلی، ملی و جهانی دنبال کند.

با توجه به عناصر سه‌گانه وجود انسان، یعنی ذهن، بدن و روح، اتخاذ بینشی از توسعه که دربرگیرنده این عناصر و ابعاد مختلف حیات بشری باشد، ضروری است. همان‌طور که در ادبیات توسعه انسانی مطرح است (گریفین و مک کنلی، ۱۳۷۷)، انسان و سرمایه انسانی نباید تنها به‌عنوان ابزاری برای افزایش تولید و بهره‌وری در چارچوب سرمایه‌داری و اقتصاد بازار مورد توجه باشد. هدف و معنای نهایی توسعه که در پروژه مدرنیته نیز مطرح بود، تحقق «خود» و رهایی بشر از همه قیدوبندها و رفع نیازهای اساسی و رفتن به سمت کیفیت زندگی و آزادی افراد است. استاینگهارت و ولزل از عبور از ارزش‌های «بقا» و رسیدن به «ارزش‌های ابراز وجودی» سخن می‌گویند (Inglehart & Wizel, 2005). براساس طبقه‌بندی نیازهای مازلو^۱ هم تنها پس از رفع نیازهای طبیعی و فیزیولوژیک، انسان می‌تواند به عشق، احترام، زیبایی‌شناسی، آزادی و معنا فکر کند (دیوب، ۱۳۸۶). یونگ فراتر از فروید، و اریک فروم، و بعد ویکتور فرانکل فراتر از آنها، به ابعاد معنوی وجود انسان، فراتر از بُعد جنسی و زیست‌شناختی، می‌پردازند؛ و حتی فرانکل، عنوان *انسان در جست‌وجوی معنا* را برای کتاب خود انتخاب می‌کند. آمارتیا سن هم «توسعه به‌مثابه آزادی» را مطرح می‌کند، و سطوح و مراتب آزادی را فراتر از تمرکز صرف روی درآمد یا ثروت و عبور از بقا و فقر، پیرو ارسطو، در شکوفایی، ظرفیت و توانایی، کیفیت زندگی و آزادی‌های حقیقی و ماهوی، و خوشبختی و سعادت جست‌وجو می‌کند، و بر اهمیت ذاتی آزادی انسانی، فراتر از نقش ابزاری آن، تأکید می‌کند (سن، ۱۳۸۱: ۸۸-۸۶، ۴۷-۴۶، ۳۵-۳۴). او می‌نویسد: «توسعه مستلزم کنار زدن و محو منابع اصلی اسارت و نبود آزادی است: فقر و نیز استبداد، فرصت‌های اقتصادی اندک و ضعیف، و نیز محرومیت اجتماعی سیستماتیک، غفلت از تسهیلات عمومی و نیز نبود تساهل یا فعالیت بیش از حد دولت‌های سرکوبگر» (سن، ۱۳۸۱: ۱۳).

در واقع، برای رفع «تناقض‌های فرهنگی سرمایه‌داری» به قول دانیل بل (۱۹۶۷) و اصلاح نارسایی‌های بیرونی اقتصاد بازاری و سرمایه‌داری، باید از اصلاح فرهنگی و بازنگری در بنیان‌های فلسفی مدرنیته و سرمایه‌داری شروع کرد، و به گونه‌های انسانی‌تر و اجتماعی‌تر سرمایه‌داری و نوع‌دوستانه‌تر آن با طبیعت رسید. به‌عبارت دیگر، لازم است بار دیگر عقل و مشاهده در ترکیب با هم در پروژه مدرنیته در نظر گرفته شوند، و فلسفه و علم رابطه سازنده‌ای با هم برقرار کنند و دومی تحت تأثیر اثبات‌گرایی، اولی را به حاشیه نراند.

بورنشایر بر «اعتماد تعمیم‌یافته» به‌عنوان یک منبع فرهنگی و بر اهمیت پیش‌نیازهای غیراقتصادی موفقیت اقتصادی، به‌ویژه «اعتماد تعمیم‌یافته» و ظرفیت آن در تشکیل سرمایه اجتماعی و اهمیت اقتصادی سرمایه اجتماعی و توجه به ویژگی‌های فرهنگی، ساختاری و

سیاسی جوامع و ظرفیت آنها در تشکیل سرمایه اجتماعی، تأکید دارد (5-xv: 2005: Borschier). برخلاف بی‌اعتمادی و مقابله‌جویی که ناهنجاری (آنومی) به‌بار می‌آورد، اعتماد تعمیم‌یافته و نهادینه‌شده، همکاری، همبستگی و بهره‌وری را با کاهش هزینه مبادله و کاهش منازعه افزایش می‌دهد (24-33: 2005: Borschier). در واقع، دموکراسی تضاد منافع را کاهش می‌دهد، اشکال خشن حل منازعه را محدود می‌کند، و انعکاسی از مشروعیت یک نظم اجتماعی است (101-106: 2005: Borschier).

گالتونگ و اسکات هم یک جنبه اساسی دموکراسی را حکومت قانون می‌دانند، که طی آن سطح رضایت مردم و محاسبه‌پذیر ساختن حاکمان و مشروعیت حکومت بالا می‌رود، و این‌که گوهر دموکراسی حل مسالمت‌آمیز منازعه، و به‌کار گرفتن ذهن یا مغز به‌جای بدن یا نیروی عضلانی، است (16-19: 2008: Galtung & Scott). آنها سه نوع دموکراسی را از هم تفکیک می‌کنند: مبتنی بر بحث - رأی‌گیری، مبتنی بر مذاکره - مصالحه، و مبتنی بر گفت‌وگو - اجماع. سطوح و مراتب دموکراسی هم از خانواده تا مدرسه، محیط کار، کشور و دنیا شروع می‌شود. دموکراسی حقیقی در اصل درونی و اخلاقی است، و باید رضایت مردم حاصل شود. جنبش‌های صلح مبتنی بر «نبود خشونت» بودند، که خود به‌عنوان نتیجه غایی، بخشی جدایی‌ناپذیر از دموکراسی است (20-23: 2008: Galtung & Scott). بنا به استدلال گالتونگ و اسکات، دموکراسی به‌عنوان یک شکل‌بندی سیاسی باید نیازهای اساسی بشر و حقوق اساسی بشر را برای همه، به‌ویژه آسیب‌پذیرترین‌ها تأمین کند؛ یعنی قدرتهایی که در چهار حوزه توزیع نابرابر قدرت سیاسی تصمیم‌گیری، قدرت اقتصادی هوپج، قدرت نظامی چماق و قدرت فرهنگی، اخلاقی و ترغیب، در سطح پایین قرار دارند، و نیازهای اساسی آنها باید به‌گونه‌ای تأمین شود که با کرامت زندگی کنند. صلح به معنی نبود خشونت در فرایند سیاسی و درک ریشه‌های خشونت در منازعه حل‌نشده و دگرگون‌نشده از راه سه رهیافت غیرخشونت‌بار (مبارزه تنها با رأی دادن، مذاکره و گفت‌وگو) است. حقوق بشر، جزء لاینفک دموکراسی، تصحیح‌کننده دیکتاتوری ۵۱ درصد، و نیز دیکتاتوری یک‌سالار است. به‌ویژه دموکراسی مبتنی بر گفت‌وگو - اجماع به معنای آن است که تصمیم‌ها بر مبنای اجماع از راه گفت‌وگو با مشارکت حاکمان و مردم (همه) و کلامی صورت می‌گیرد، و فراتر از بحث - رأی‌گیری توسط اکثریت است (23-28: 2008: Galtung & Scott). در یک‌سالاری یا الیگارش‌های ایده‌های یک نفر یا چند نفر را بر مردم تحمیل می‌کنند، که نتیجه آن حکومت بدون رضایت مردم است. دستگاه‌های اقتدارگرا بسیج می‌شوند تا اراده خود را اراده جمعی سازند، جلوه‌های جمعی را سازمان دهند، و مانع تجلیات فردی شوند (Galtung & Scott, 2008: 39).

در گزارش‌های توسعه انسانی ملل متحد هم به‌نحو فزاینده‌ای، توسعه به‌مثابه تأمین نیازهای اساسی بشر، رفع انواع تهدیدهای امنیتی برای بشر، گسترش دامنه انتخاب انسان‌ها و تأمین حقوق بشر تعریف شده است (موتقی، ۱۳۹۸). در سیاستگذاری توسعه پایدار باید هزینه - فایده طرح‌ها و برنامه‌های مختلف بررسی شوند، و اصول برابری و عدالت در همه موارد در نظر گرفته شوند (United Nations Development Program, 2020: 220). جفری هینز می‌نویسد، از نظر سیاسی و اقتصاد توسعه انسانی معطوف به ثبات، امنیت و رفاه نسبی شهروندان است، و از نظر اجتماعی با سواد، آموزش، روابط اجتماعی و کیفیت زندگی ارتباط دارد، و از نظر اخلاقی دربرگیرنده توسعه وجدان، آگاهی اخلاقی، و اراده و ظرفیت عمل مطابق با دانش فرهنگی و اجتماعی در مورد آنچه حق و درست ارزیابی و قضاوت می‌شود، است. در کشورهای در حال توسعه با ابعاد مذهبی و معنوی حیات همخوان می‌شود، و از نظر روان‌شناختی، توسعه انسانی با بهداشت ذهن، عزت نفس، موفقیت در روابط مهم و شادی سروکار دارد (Haynes, 2008: 190).

در مورد ارتباط تنگاتنگ توسعه و دموکراسی، اینگلهارت استدلال می‌کند در جوامعی که در ارزش‌های بقا متوقف شده‌اند، زمینه برای دموکراسی نامساعد است، اما در جوامع دارای ارزش‌های ابراز وجودی زمینه برای دموکراسی مساعد است. در اینجا این توسعه اقتصادی است که به دو نوع تغییر منجر می‌شود، که برای دموکراسی مناسب‌اند: ۱- تغییر ساختار اجتماعی که موجب گسترش شهرنشینی، آموزش، تخصص‌های حرفه‌ای، رشد شبکه‌های سازمانی، عدالت درآمدی؛ ۲- تغییرات فرهنگی با گسترش اعتماد بین اشخاص و تساهل بین آنها و ارزش‌های پسا مادی و ابراز وجودی، که به ثبات دموکراسی کمک می‌کند. اعتماد، صبر، رفاه و ارزش‌های گروهی در بُعد حیاتی / ابراز وجودی اهمیت خاصی دارند (هریسون و هانتینگتون، ۱۳۸۳: ۲۰۱-۱۸۲).

۴. فرهنگ صلح و مسالمت

صلح به‌عنوان آرمان‌های سیاسی، آرمان‌ها یا چشم‌انداز جامعه مطلوب تعریف شده است. زنجیره ارتباطی بین صلح و اهداف توسعه پایدار باید بررسی شود (Olivius & Åkebo, 2021). صلح و نبود خشونت از درون انسان شروع می‌شود، و محرکه‌های بیرونی جنبه تسهیل‌کننده و ثانوی دارند. اگر انسان از گزینه و عقل ابزاری عبور کند، و در تکامل نفسانی و عقلانی خود به عقل فلسفی و عشق نسبت به جهان رسیده باشد، آن‌گاه در رابطه افقی با دیگران قرار می‌گیرد، و برابری همگان در مقابل قانون و دموکراسی دوام و قوام پیدا می‌کند. زمانی که انسان از قید و اسارت انواع بت و موانع ذهنی، و از خود بیگانه‌ساز بیرون آمده و خودش را پیدا

کرده باشد، سپس در رابطه مولد و سازنده با خدای خود، از خود بیرون آید، دیگران را می‌بیند، و برای همه ارزش و احترام قائل خواهد بود. واژه همدلی^۱ که در ادبیات نوسازی مطرح است (موتقی، ۱۳۹۱)، ناظر بر همین درک و پذیرش دیگران، آن‌طور که هستند، است. در آن صورت دیگر جایی برای خشونت و منازعه باقی نمی‌ماند، و زمینه برای تساهل و صلح فراهم می‌شود. البته عوامل و محرکه‌های بیرونی، اجتماعی و ساختاری هم در ایجاد این فضای صلح و مسالمت، یا خشونت و منازعه‌جویی نقش مهمی دارند. اگر بستر و ساختار اجتماعی نیازها و کمبودهای فرد را برطرف نکند، و هرج و مرج، بی‌نظمی، دروغ، دزدی، غارتگری، بی‌قانونی، و وضع طبیعی هابزی حاکم باشد؛ جامعه و کشور دچار فقر و بیکاری و بی‌سامانی سیاسی باشد، و عقل، علم، حکومت قانون و دموکراسی جریان نداشته باشد، یعنی در حالتی که دولت ضعیف، فاسد، ناکارآمد، و ورشکسته است، و جامعه مدنی شکل نگرفته است، در آن صورت کار و تولید و انباشت سرمایه و سرمایه‌گذاری و کارآفرینی آسیب می‌بینند. بنابراین، در بعد فرهنگی ضرورت دارد که عقل و علم از جنبه ابزاری و اثبات‌گرایانه فراتر روند، خردگرایی و جست‌وجو برای معنا، کیفیت و حقیقت، به‌طور مستمر ترویج شود و تعمیم یابد، انسان شرقی از نفی خود به اثبات خود برسد، و انسان غربی هم در خود فردی با نگاه تسخیر و تسلط نسبت به دیگران و طبیعت متوقف نشود، و هر دو به بسط خود و عشق به دیگری بپردازند، و در روابط اجتماعی و بین‌المللی، به‌جای خشونت و خصومت، به صلح و مسالمت، حکومت قانون و دموکراسی در سطح بین‌المللی برسند.

۴.۱. صلح‌طلبی در سیاست خارجی

محمد آرگون^۲ از جمله متفکرانی بود که به همزیستی ادیان و ملل می‌اندیشید، و دنیای اسلام و غرب را به گفت‌وگو دعوت می‌کرد. وی بر این باور بود که «بدون آزادسازی اندیشه از همه نظریه‌ها، جزمیت‌ها و تصورات الهیات خودساخته، و خودادعایی هر یک از ادیان علیه رقبا، فراهم کردن زمینه تحقیق جدید در زمینه گفتمان پیامبرانه موجود در مجموعه متون اصلی ادیان توحیدی سه‌گانه امکان ندارد» (آرگون، ۱۳۹۷: ۳۸-۳۷). اندیشمندان برجسته غربی نیز با همین رویکرد، دنیای اسلام و غرب را به آشتی، آشنایی، صلح و همزیستی دعوت می‌کنند. به‌طور مثال، اسپوزیتو^۳ (۱۳۹۶) پیرو تلاش اوپاما برای بازسازی روابط آمریکا با جهان اسلام، کتاب *آینده اسلام* را نوشت. نگارنده نیز در کتاب *صلح، امنیت و توسعه* (۱۳۹۸) به رابطه دوسویه و متقابل صلح و توسعه پرداخته است، و بیان می‌کند که فضای صلح و مسالمت کمک زیادی به

1. Empathy
2. Mohamad Argon
3. Esposito

انباشت سرمایه و تولید ثروت می‌کند؛ و به‌طور متقابل نیز، در یک جامعه توسعه‌یافته که فقر، نیاز و کمبودها برطرف شده، صلح، مسالمت، خردگرایی و دموکراسی بیشتر تثبیت می‌شوند، و تحکیم می‌یابند. افزون‌بر این، «فرصت‌ها و امکانات باید برای همه فراهم باشد، و تلاش و کنش آگاهانه برای پر کردن شکاف‌های اجتماعی، طبقاتی و ایدئولوژیک در سطوح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی صورت گیرد، و اثبات خود با نفی دیگری همراه نباشد. دولت‌ها، نهادهای بین‌المللی، جامعه مدنی جهانی، نیروهای بازار مثل شرکت‌ها، همگی مسئولیت ایجاد و استقرار روابط و مناسباتی انسانی را دارند، تا در پی آن همه انسان‌ها و ملل در صلح و امنیت زندگی کنند» (آرگون، ۱۳۹۷: ۲۸۴-۲۸۳).

منافع ملی باید در پیوند با منافع سایر ملل در رابطه بُرد - بُرد تعریف شود. منطق توسعه، منطق انباشت است که سیاست‌های داخلی و خارجی هر دو باید در مدار آن باشند. سیاست خارجی، ادامه سیاست داخلی است. برقراری صلح و روابط مسالمت‌آمیز با دنیا، به‌ویژه دنیای پیشرفته و غربی، شرایط و فضا را برای جلب سرمایه خارجی، انتقال فناوری و دیگر نهادهای ضروری برای تولید کالاهای سرمایه‌ای و صنعتی‌شدن در داخل، با همکاری دولت و بخش خصوصی و نخبگان صنعتی فراهم می‌کند. با این حال، اگر کشوری در حالت جنگ سرد و تنش و مخاصمه و منازعه با مراکز راهبردی جهان، و به‌طور مشخص قدرت‌های اروپایی و ایالات متحده آمریکا باشد که به‌نحو ساختاری در اقتصاد جهانی قدرت دارند، و مزیت نسبی بالایی در حوزه نظامی، به‌ویژه به کمک ناتو دارند، ناگزیر می‌شود بخش زیادی از منابع مالی و امکانات داخلی خود را به امور امنیتی، نظامی و مسابقه تسلیحاتی اختصاص دهد. در دوران پسا جنگ سرد، امنیت ملی دیگر تنها به داشتن سلاح‌های پیشرفته و ارتش آماده جنگ بستگی ندارد، بلکه به رضایت مردم و مشروعیت نظام سیاسی در داخل هم بستگی دارد (موتقی، ۱۳۹۸). بنابراین، برای تحقق و افزایش ظرفیت‌های تولیدی و توسعه در داخل، اعلام صلح به دنیا، و کاهش حداکثری تنش و منازعه با مراکز راهبردی جهان، با رعایت هنجارها و موازین پذیرفته‌شده بین‌المللی و حقوق بین‌الملل، لازم است. دولت توسعه‌خواه با عرضه کالاهای توسعه‌ای و در نتیجه، افزایش مشروعیت، ثبات، استحکام داخلی و اقتدار ملی، قدرت چانه‌زنی بالایی در سطوح منطقه‌ای و جهانی پیدا می‌کند، و با تعامل سازنده با دنیا و دیپلماسی قوی، قادر به حل و رفع شکاف شمال و جنوب و تغییر تدریجی نظام سیاسی - اقتصادی ناعادلانه بین‌المللی، به‌ویژه از راه برقراری ائتلاف‌ها و اتحادهای منطقه‌ای خواهد بود (موتقی، ۱۳۹۸).

۵. سیاست و سیاست دموکراتیک

سیاست در اصل به معنای رفتن به سمت آشتی و اجماع است؛ و برخلاف نظامی‌گری، درصدد حل منازعه و تجمیع منافع در چارچوب ملی یا جهانی است. سیاست دموکراتیک هم در همین زمینه به حل معنای مسالمت‌آمیز منازعات، کاربرد صحیح قدرت در چارچوب قانون، و توزیع قدرت و جابه‌جایی آن از راه رقابت آزاد و عادلانه با هدف تأمین رضایت مردم است. گالتونگ و اسکات استدلال می‌کنند که دموکراسی، حتی فراتر از انتخابات آزاد، به معنای توانمندسازی همه و سهم شدن همگان در قدرت است که چهار رکن دارد (Galtung & Scott, 2008: 48):

۱. قدرت سیاسی، به معنای «تصمیم‌سازی مشترک»، که مستلزم انتخابات منظم، حکومت اکثریت با تضمین حقوق اقلیت، وجود فرهنگ دیالوگ برای حل مسئله و منازعه، فرهنگ نبود خشونت برای بیان و تحمل اعتراض، و جامعه مدنی بانشاط مستقل از دولت و سرمایه، است؛
۲. قدرت اقتصادی، به معنای «سهم شدن در ثروت»، با حق و تعهد سهم شدن در تولید ارزش و تأمین تضمین‌شده نیازهای اساسی برای همه؛
۳. قدرت نظامی، به معنای «سهم شدن در اجبار»، با به حداقل رساندن ابزار و استفاده از اجبار و به حداکثر رساندن نبود خشونت؛
۴. قدرت فرهنگی، به معنای «سهم شدن در فرهنگ - اطلاعات»، با حق احساس در خانه بودن از نظر فرهنگی به زبان ویژه خود فرد، حق حکومت شدن از نوع خاص خودشان نه فقط با اکثریت، و وظیفه یا تعهد به احترام به دیگر فرهنگ‌ها و درگیر شدن در دیالوگ‌ها. دموکراسی بخشی جدایی‌ناپذیر توسعه سیاسی، و بخشی جدایی‌ناپذیر توسعه اجتماعی است (Galtung & Scott, 2008: 66).

۶. توسعه و سیاست توسعه

صلح، دموکراسی و توسعه مقوم یکدیگرند. توسعه در بُعد فردی و خُرد، به معنای «شکوفایی گل وجود انسان»، و در بُعد اجتماعی، و کلان به معنای تحقق و افزایش ظرفیت تولیدی جامعه به‌گونه‌ای است که بیشترین میزان ثروت برای بیشترین تعداد افراد، یعنی همه مردم، از گذر صنعتی شدن، فراهم شود، تا دیگر فقر و نیاز و کمبود وجود نداشته باشد، و همگان به سطح طبقه متوسط و بالاتر برسند (موثقی، ۱۳۹۸). دادلی سیرز^۱ سه معیار برای توسعه ارائه می‌کند، و معتقد است، هر جامعه‌ای که در آن فقر، بیکاری و نابرابری نباشد، توسعه‌یافته است؛ و در مرکز محتوای هنجاری توسعه این نکته قرار دارد که توسعه باید شرایط ضروری برای هدفی پذیرفتنی عام و همگانی، یعنی «تحقق پتانسیل شخصیت انسانی» را فراهم کند؛ این شرایط عبارتند از: ۱. توانایی خرید ضروریات فیزیکی و پیش از همه غذا؛ ۲. داشتن یک شغل

(نوعی فعالیت مفید، و نه تنها اشتغال توأم با پرداخت)؛ ۳. توزیع عادلانه درآمد (که نابرابری چشمگیر در آن، نه تنها فقر مطلق بلکه نابرابری‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی را می‌رساند)؛ ۴. سطوح آموزشی مناسب و کافی (سواد)؛ ۵. مشارکت در فرایند سیاسی (دموکراسی)؛ ۶. تعلق به ملتی که در واقع مستقل است (موتقی، ۱۳۹۸: ۱۴۸). فرد آزاد و دارای عزت نفس که گرفتار فقر نیست، به صلح و همدلی گرایش دارد، و به کار، تولید، پس‌انداز، انباشت، خلاقیت و نوآوری اهمیت می‌دهد، رکن اساسی توسعه صلح‌محور است. در سطح اجتماعی، بینش نخبگان و افراد جامعه در پیوند باهم و در چارچوبی دموکراتیک، فضای کسب‌وکار، تولید، سرمایه‌گذاری، و انباشت سرمایه را، با صلح و نظم بهبود بخشیده و از راه فعالیت بخش خصوصی و کارآفرینان، صنعتی‌شدن یعنی توسعه را تحقق می‌بخشند.

در واقع، تنها با صنعتی‌شدن جامعه و کشور می‌توانند از فقر، نیاز و کمبودها رهایی یابند، و ثروت، درآمد و رفاه مادی ایجاد کنند، اما برای تحقق توسعه یا صنعتی‌شدن وجود یک دولت توسعه‌خواه، نه دولتی پدرسالار یا خودکامه و رانتی، ضروری است. به قول لفت‌ویچ^۱، حتی فراتر از دموکراسی و حکمرانی خوب، این سیاست و نوع دولت است که تعیین‌کننده است، چون «یک دستگاه اداری و اجرایی مستقل و شایسته تنها محصول «نهادسازی» یا بهبود آموزش نیست، بلکه محصول سیاست است»، و «اگر سیاست موجب پیدایش نوعی از دولت نشود که بتواند ظرفیت کارا، مؤثر، و مستقل برای حکمرانی را ایجاد، حفظ، و حمایت کند، در آن صورت هیچ‌گونه پیامدهای توسعه‌ای مثبتی در کار نخواهد بود» (لفت‌ویچ، ۱۳۸۷: ۱۳۶). منظور از دولت توسعه‌خواه، «دولتی است که نخبگان سیاسی و بوروکراتیک آن عزم و اراده توسعه‌ای اصیل، حقیقی، و ظرفیت مستقل برای تعریف، تعیین، تعقیب و اجرای اهداف توسعه‌ای دارند»؛ مسئله توسعه، تنها مسئله مدیریتی نیست، بلکه مسئله‌ای سیاسی است، و «بحث و مجادله درباره ماهیت و جهت‌گیری توسعه اقتصادی، توزیع هزینه‌ها و منافع دگرگونی، اشکال نهادی حکومت و تخصیص مناسب دولت برای این کار، بحث و مجادله درباره قدرت است»؛ و «همه روندهای توسعه به‌طور قاطع و اساسی بیانگر هسته محوری سیاست هستند: منازعه، مذاکره و همکاری بر سر استفاده از منابع، و تولید و توزیع آن» (لفت‌ویچ، ۱۳۸۷: ۱۳۷).

توسعه مستلزم دگرگونی ساختاری در نظام اجتماعی است که برنده‌ها و بازنده‌هایی خواهد داشت. به همین دلیل ممکن است تنش‌ها و منازعاتی از طرف بازنده‌ها شکل بگیرد، و مدیریت این منازعات برای تداوم تغییرات لازم است. کشورهای آسیای شرقی این منازعات را با رویکردی اقتدارگرایانه و کشورهای اسکاندیناوی به شیوه‌ای سوسیال‌دموکراتیک مدیریت کرده‌اند (Chang, 2004). از این نظر، در کشورهای در حال گذار نقش دولت در تغییرات و

نوسازی‌ها پررنگ و بااهمیت است، و در کوتاه‌مدت نمی‌توان به نظریه‌های لیبرال (سیاسی - اقتصادی) تکیه کرد، زیرا براساس این نظریه‌ها دولت نباید در اقتصاد دخالت کند، و ایده دولت حداقل یا «پاسدار شب» پیشنهاد می‌شود. اما در شرایطی که بخش خصوصی و بورژوازی ملی ضعیف است، براساس مدل آلمان و ژاپن، دولت در کوتاه‌مدت ترتیبات نهادی را به‌گونه‌ای فراهم می‌کند که انباشت سرمایه توسط دولت و بخش خصوصی هر دو به‌خوبی انجام شود، و مطابق با دیدگاه فردریک لیست^۱، دولت با سیاست‌های حمایتی و راهبرد جایگزینی واردات از صنایع نوپا حمایت می‌کند، و به‌تدریج با تقویت رقابت و بخش خصوصی و بورژوازی ملی در چارچوب اقتصاد بازار، و کاپیتالیستی در داخل، حمایت‌ها و نقش دولت کاهش می‌یابد، و جهت‌گیری صادراتی پررنگ می‌شود (موتقی، ۱۳۹۶: ۱۰۸۳-۱۰۶۵). در دولت توسعه‌خواه و رقابتی، ترکیبی از ناسیونالیسم - مرکانتیلیسم، و نهادگرایی مطرح هستند که حتی در عصر جهانی شدن، با وجود تغییر نقش و کارکرد آن، از جمله در قالب منطقه‌گرایی، نقش تنظیم‌کننده، هدایتی و نظارتی خود را ادامه می‌دهد (موتقی، ۱۳۹۵).

۷. دولت، سرمایه و جامعه مدنی

برای تحقق صلح و دموکراسی در داخل کشورها و در سطح جهان، بهبود کیفیت زندگی و تقویت طبقه متوسط و عبور از خط فقر ضروری است. در جامعه پیشاسرمایه‌داری که گروه‌های غیرمولد حاکم اقدام به اختصاص دادن منابع، مزادها و رانت‌ها به‌نحوی نظام‌مند به خود می‌کنند، و انباشت سرمایه، سرمایه‌گذاری تولیدی و صنعتی صورت نمی‌گیرد؛ فقر، شکاف طبقاتی و فساد مانع از آن می‌شود که صلح، ثبات، امنیت و دموکراسی برقرار شود؛ و تنش و منازعه، به‌ویژه از سوی اکثریت فقیر و به حاشیه رانده‌شده، گریزناپذیر می‌شود. در چنین شرایطی، توسعه و صنعتی‌شدن اولویت می‌یابد، همان‌طور که در تاریخ اروپا نیز این‌گونه بود، و دموکراسی در ادامه صنعتی‌شدن و توسعه در چارچوب سرمایه‌داری در آنجا تحقق یافت. گذار از اقتصاد راکد و غیرمولد در قالب فئودالیسم به اقتصادی پویا و بالنده که در آن انباشت سرمایه، تولید ثروت، و صنعتی‌شدن در چارچوب سرمایه‌داری صورت می‌گیرد، از راه دولت مطلقه و به کمک سیاست‌های مرکانتیلیستی امکان‌پذیر شد، همان‌طور که مارکس خود در گذار از فئودالیسم به سرمایه‌داری به یک مرحله انتقالی مرکانتیلیستی اشاره دارد (میلر، ۱۳۹۰: ۲۶۷). عبور از حکومت ضعیف، فاسد و خودکامه، که زیر نفوذ زمین‌داران، نظامیان، دلال‌ها، و عناصر رانت‌خوار غیرمولد است، به حکومتی قوی، ملی، مستقل، توسعه‌خواه، و در ادامه آن به حکومت قانون، دموکراسی و حکمرانی خوب، مستلزم حذف و کنار زدن این گروه‌های

1. Friedrich List

غیرمولد حاکم است که تنها از راه سیاست و دولت با مرکزیت و اقتدار یکپارچه انجام‌شدنی است. در واقع، در اینجا سه رکن دولت، سرمایه و جامعه مدنی باید هر کدام در یک تقسیم کار تخصصی و اجتماعی مناسب در یک رابطه همپوشان، مولد و مکمل هم قرار گیرند که تنظیم این رابطه، از جمله رابطه قدرت و ثروت، از منظر اقتصاد سیاسی و اقتصاد توسعه امکان‌پذیر است.

مسئله نظم اجتماعی در تاریخ تکامل بشر همواره مطرح بوده است، و از نظم مبتنی بر قواعد عرفی تا نظم مبتنی بر قانون بوروکراتیک یا تنظیمی توسط حکومت، و در نهایت نظم مبتنی بر قانون اساسی سیر کرده است. در روند تغییرات اجتماعی و بسط تقسیم کار تخصصی، در جوامع مدرن و لیبرال اروپایی جدایی دولت از جامعه، جدایی حوزه عمومی از حوزه خصوصی را رقم زد. افزون‌بر تنظیم رابطه بین دولت و جامعه، ایده شکل‌گیری جامعه به‌عنوان مخلوق اراده بشر مطرح شد. این دولت هم محصول جامعه است و هم باید متمایز از هر گروه اجتماعی در سلسله‌مراتبی از قدرت، نظامی از سلطه و وابستگی باشد. نه تنها اداره باید از قانونگذاری جدا باشد تا عمومیت^۱ تضمین شود، بلکه داوری هم باید از اداره جدا باشد تا یکسانی و یک‌شکلی^۲ تضمین شود.

در واقع، تفکیک و تمایز بین دولت و جامعه با یک تفکیک و تمایز بین قوای تقنینی، اجرایی یا اداری، قضایی یا داوری در درون خود دولت تکمیل می‌شود. در دولت لیبرال، مجموعه جداگانه‌ای از هنجارهای حقوقی، نظامی از نهادهای حقوقی تخصصی، یک سنت به‌خوبی تعریف‌شده آموزه حقوقی، و یک حرفه حقوقی با نگرش، علائق و ایده‌آل‌های خاص خود وجود دارد. قانون مدون و موضوعه بشری باید عمومیت داشته باشد، و در کاربرد خود به یکسان اعمال و اجرا شود. عمومیت قانون، برابری رسمی شهروندان را برقرار می‌کند و آنها را از قیومیت و سرپرستی دلبخواهانه حکومت در امان نگه‌می‌دارد. این نظم حقوقی و قانون‌مدار قرار است چرخه تعادل نظم و سامان اجتماعی باشد (Mangabeira Unger, 1976: Ch. 2).

پیش از هیوم سه نظریه عمده نظم اجتماعی عبارت بودند از: ۱. دیدگاه‌های کلامی یا الهیاتی؛ ۲. رضایت یا توافق قراردادی (لاک)؛ ۳. اجبار بی‌رحمانه دولت (هابز)، اگرچه او نظریه‌پرداز قرارداد هم است. هیوم نظریه پیمان دوجانبه بین حکومت و مردم، با نقش یک قانون اساسی محدودکننده قدرت حکومت را مطرح می‌کند (Hardin, 2006: 289-311). جامعه‌ای موفق به حل بحران نظم می‌شود که بتواند بین آزادی فردی یا نفع شخصی و انسجام اجتماعی و اجماع یا منافع عمومی آشتی و مصالحه برقرار کند. دو برداشت از جامعه لیبرال

1. Generality
2. Uniformity

مدرن وجود دارد. یک برداشت جامعه را تجمع افراد می‌داند که اهداف متعارضی دارند که امنیت و آزادی آنها توسط حکومت قانون تضمین می‌شود. برداشت دوم جامعه را ساختار سلطه گروهی، و به‌طور مشخص طبقاتی می‌بیند که خصوصیت واقعی آن، پنهان، نه آشکار، از راه ایدئولوژی غالب است. تفسیر نخست، آگاهی را تجسم می‌بخشد، اما تفسیر دوم به آن بی‌توجه است. برداشت دیگری هم می‌تواند وجود داشته باشد که قائل به تعامل بین باور و تجربه، بین آگاهی و سازمان است (Mangabeira Unger, 1976: 262-266).

قوانین اساسی موفق، بدون نیاز به اجرا و اعمال اجبارآمیز هابزی، افراد جامعه را در یک سطح حداقلی از نظم اجتماعی هماهنگ می‌کنند، اما در زمینه‌هایی که این همکاری میسر نباشد و جامعه دچار اختلافات خشونت‌بار و دشمنی‌ها باشد، دموکراسی و سیاست دموکراتیک تنها پوسته و جلوه سطحی ظاهری تضادهای سطحی است که بحث‌ها بر سر بدیل‌های سیاستگذاری در چارچوب وسیع توافق اساسی صورت می‌گیرد. از این‌رو، دموکراسی قانون‌مدار پوسته منازعه سیاسی را مدیریت می‌کند، اما نمی‌تواند تضاد عمیق بین گروه‌های بزرگ را که مخالف‌های دشمن هستند، مدیریت نماید. مسئله محوری دموکراسی نمایندگی، با مسئله محوری نظریه عدالت توزیعی ارتباط دارد (Hardin, 2006: 302-303). به گفته لفت‌ویچ، سیاست دموکراتیک به‌ندرت سیاست تغییرات اقتصادی رادیکال است که در مقاطع کلیدی فرایندهای توسعه‌ای سخت ضروری هستند، و «دموکراسی در جوامع به غایت دچار قطب‌بندی و گرفتار دسته‌بندی و شکاف به‌واسطه درآمد، طبقه، قومیت، مذهب یا فرهنگ، نامحتمل است»؛ و بحران‌های اقتصادی عمیق که نابرابری‌های اجتماعی را تشدید می‌کنند؛ و این نابرابری‌ها که در جهان سوم برخلاف جهان صنعتی، حاد و شدید هم هستند، سبب شکست دموکراسی می‌شوند (موثقی، ۱۳۹۸: ۳۱۷-۳۱۶). لفت‌ویچ در جایی دیگر می‌نویسد:

«تعامل بازارهای آزاد و دموکراسی‌های رقابتی در جوامع فقیر، نابرابر و دچار تقسیم‌بندی و تفرقه، متغیرهای به غایت بی‌ثباتی را رها خواهد کرد، که در ترکیب با هم رشد اقتصادی و دموکراسی هر دو را تضعیف خواهد کرد. زیرا اگر سیاست‌های اقتصادی لیبرال به‌سرعت درمان مورد تبلیغ خود را فراهم نکند، بازندگان از فضای دموکراتیک جدید برای اعمال خشونت و انفجار درونی در سیاست، و فشار آوردن برای جبران خسارت استفاده خواهند کرد. هر قدر که سختی و مشقت عمیق‌تر می‌شود، اعتراض آنها شدت یافته و با اعتصاب، به کنش‌های خشونت‌آمیزتر گسترش پیدا خواهد کرد. همانند گذشته، آنها خواستار اقدام دولت برای انجام بازتوزیع مؤثرتر درآمد، ثروت و فرصت، خواهند شد. در جوامعی که اجماع سکولار وجود ندارد، گروه‌های قومی، مذهبی یا منطقه‌ای، شاید با روش‌های مشابه و یکسان رفتار کنند. قواعد فرایند دموکراتیک، در فشار طاقت‌فرسای قرار خواهد گرفت، و سازش‌های لازم بین ذی‌نفعان متعارض ناممکن خواهد شد، زیرا آنها بیش از آن‌که بتوانند با هم سازگاری

داشته باشند، از هم جدا و دور هستند. (به این ترتیب) برندگان قطعی انتخابات، ناگزیر خواهند شد، حامیان خود را ناخشنود و مأیوس کنند، یا مخالفان را به طور کامل از خود بیگانه و دور سازند. هر کدام از اینها بی‌ثباتی ایجاد خواهد کرد. از سوی دیگر، ائتلاف‌ها نتایج سیاستگذاری را به پایین‌ترین حد و سطح وجه مشترک کاهش خواهد داد، و تصمیمات توسعه‌ای دشوار، اتخاذ نخواهند شد. نارضایتی به‌جای اجماع رواج خواهد یافت، و در پی آن آشوب‌های مدنی و بی‌ثباتی فزاینده و رو به گسترش، رخ خواهد داد که خود موجب خروج دوباره و خشمگینانه نظامیان از پادگان‌ها برای حمله‌ور شدن به دموکراسی‌های متلاطم و سرکش و تحمیل الگوی قدیمی از "نظم" به نام "توسعه" می‌شود» (موتقی، ۱۳۹۸: ۳۲۰).

سه رکن اصلی توسعه، «کار، سرمایه و دولت» هستند که چنانچه دولت بتواند در قالب نوعی کورپوراتیسم مانع از تضاد بین نیروی کار و صاحبان سرمایه شود، و به‌جای آن، آنها را در فرایند تولید با هم آشتی دهد و همراه کند، چه مطابق با الگوی آسیای شرقی یا مطابق با الگوی کورپوراتیسم اجتماعی کشورهای اسکاندیناوی، در آن صورت امکان همکاری و همبستگی در راستای تولید ثروت و صنعتی‌شدن و کسب درآمد با تراضی و مصالحه طرفین به‌وجود می‌آید. نظارت دموکراتیک جامعه مدنی بر این ارکان توسعه و مثلث توسعه‌ای، موکول به قوی و سازمان‌یافته بودن گروه‌های اجتماعی است، و باید به‌تدریج با کارکرد درست و هماهنگ آن ارکان سه‌گانه، جامعه مدنی شکل گیرد، و طبقه متوسط و کارآفرین و بورژوازی ملی با فعالیت بخش خصوصی و اقتصاد بازار و رقابتی فعال شود. اگر دولت به‌تنهایی به نمایندگی از جامعه ناظر هماهنگی کار و سرمایه در فرایند تولید، در غیاب نظارت جامعه مدنی، باشد، ممکن است در میان‌مدت و درازمدت از مسیر توسعه‌ای با ویژگی توزیع عادلانه سهم هریک از این عوامل تولید از ثروت تولیدشده، خارج شود. برای جلوگیری از شکل‌گیری هرگونه انحصار و رانت‌جویی و فساد، به‌تدریج فعالیت آزاد احزاب سیاسی، رسانه‌ها و نهادهای مدنی برای نظارت بر حسن عملکرد دولت و صاحبان سرمایه‌ها ضروری می‌شود. نظارت دولت تنها به کمک سرمایه و بخش خصوصی قوی، و مستقل امکان‌پذیر است، اما خود صاحبان سرمایه و نیروهای بازار را هم تنها به کمک دولت می‌توان زیر نظارت قرار داد. هر دوی آنها، یعنی دولت و سرمایه، یا دولت و بخش خصوصی، را هم تنها به کمک یک جامعه مدنی قوی و با نظارت دموکراتیک مردم می‌توان در مدار منافع ملی و اهداف توسعه‌ای قرار داد، و نظارت کرد. به این ترتیب، مثلث جدیدی با سه رکن، «دولت، سرمایه یا بخش خصوصی، و جامعه مدنی» برای تثبیت و تحکیم فرایند توسعه دموکراتیک به‌وجود می‌آید.

در واقع، در تعبیر مردم‌سالاری شرکتی (دموکراسی کورپورات) ^۱ که در شکل کورپورات سازماندهی شرکت‌های خصوصی، پیوند بین مالکیت و مدیریت گسسته می‌شود، و امکان تضاد منافع بین آنها گشوده می‌شود، کسانی که نظارت قدرت حکومت را در دست می‌گیرند، همانند مدیران شرکت‌ها می‌توانند فراتر از ارزش سهام خود مازاد، منافع و امتیاز برای خود جمع کنند؛ و دولت می‌تواند به محل تأمین شرکت‌ها تبدیل شود که نظارت ضعیفی بر آنها وجود دارد. مقامات انتخابی باید به‌عنوان مدیران «حرفه‌ای» به نفع شهروندانی عمل کنند که «مالک» ملت هستند. بنابراین، به تعبیر هیوم، حکومت با قدرت پیمان دوجانبه‌اش با مردم برای بلوکه کردن انواع گوناگون کنش‌ها، از بسیاری لحاظ می‌تواند محدود و «مشروطه» باشد، حتی هنگامی که می‌تواند در آن حوزه‌هایی که قدرتش به نفع مردم است، قوی باشد (Hardin, 2006: 304-306). دیوید هلد که در میانه گروه‌های سیاسی چپ و راست، دولت و بازار، دنبال «راه سوم» است، می‌نویسد، برای آن که دموکراسی شکوفا شود، باید آن را به‌عنوان پدیده‌ای دوجبهی در نظر گرفت که از یک سو با اصلاح قدرت دولت ارتباط دارد و از سوی دیگر به تجدید ساختار جامعه مدنی مربوط می‌شود. این فرایند «دموکراتیزاسیون دوگانه» (باید از راه پذیرش این اصل صورت گیرد که تفکیک و تمایز میان دولت و جامعه مدنی باید خصیصه محوری حیات دموکراتیک باشد، و این عقیده که قدرت تصمیم‌سازی باید از نابرابری‌ها و محدودیت‌های تحمیلی توسط تصاحب خصوصی سرمایه، آزاد باشد) (هلد، ۱۳۸۷: ۳۷-۳۶؛ به نقل از Galtung & Scott, 2008). هلد در پیوند با آرای آمارتیا سن بر این باور است که یک دموکراسی زمانی ارزشمند است که شهروندان به‌عنوان شهروندان دارای قدرت واقعی برای فعالیت و مشارکت دموکراتیک آگاهانه باشند، یعنی فراتر از حقوق مساوی در رأی دادن، از مجموعه‌ای از حقوق اقتصادی-اجتماعی و سیاسی به‌مثابه استحقاق برخوردار باشند و ظرفیت واقعی (سلامت، مهارت و منابع) برای بهره‌گیری از فرصت‌ها در قالب یک نظام حقوقی «توانمندساز» داشته باشند (هلد، ۱۳۸۷: ۳۹-۳۸؛ به نقل از Galtung & Scott, 2008).

در مجموع، گالتونگ و اسکات ضمن اشاره به سه ستون جامعه مدرن، یعنی جامعه مدنی، دولت و سرمایه، و سه همتای جهانی آنها، یعنی جامعه مدنی در سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌های) بین‌المللی^۲، دولت‌ها در سازمان‌های بین‌المللی، و سرمایه در شرکت‌های فراملیتی، افزون بر حکومت مردم (دموکراسی) به حاکمیت حیات طبیعی^۳ و محیط زیست هم اهمیت می‌دهند و دموکراتیک‌سازی را در دوازده حوزه، تا سطح دموکراسی جهانی پیشنهاد می‌کنند که عبارت‌اند از: دموکراتیک‌سازی مردم و جامعه مدنی، دموکراتیک‌سازی رابطه بین مردم و دولت،

-
1. Corporate Democracy
 2. Non-Governmental Organizations (NGOs)
 3. Biocracy

دموکراتیک‌سازی دولت، دموکراتیک‌سازی رابطه بین دولت و سرمایه، دموکراتیک‌سازی سرمایه، دموکراتیک‌سازی رابطه بین مردم و سرمایه، دموکراتیک‌سازی جامعه مدنی بین‌المللی، دموکراتیک‌سازی رابطه بین مردم - سمن‌ها و سازمان ملل متحد، دموکراتیک‌سازی ملل متحد - سازمان‌های حکومتی بین‌المللی^۱، دموکراتیک‌سازی روابط بین سازمان ملل و شرکت‌های فراملیتی، دموکراتیک‌سازی شرکت‌های فراملیتی، و دموکراتیک‌سازی رابطه بین مردم و شرکت‌های فراملیتی (Galtung & Scott, 2008: 67-74).

۸. نتیجه

به این ترتیب، توسعه صلح‌محور و دموکراتیک با رهیافتی کل‌گرایانه سه ضلع و رکن اساسی صلح، دموکراسی و توسعه را بهم پیوند می‌زند، و بر ضرورت تعامل و هماهنگی این سه رکن، با ابعاد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی - اجتماعی تأکید دارد. فرهنگ صلح و مسالمت، نبود خشونت، رسیدن به تعادل و تعالی، و پذیرش تفاوت و تکثر، در عین تلاش برای تحقق آشتی، مصالحه و اجماع، به سهم خود برای دموکراسی و توسعه لازم هستند. در مقابل، بدون توسعه و صنعتی‌شدن، و رفع فقر، تامین نیازهای اساسی، و رفع نابرابری‌ها، امکان تحقق صلح، ثبات، امنیت، و پایان دادن به خشونت وجود ندارد. دموکراسی به‌عنوان حل مسالمت‌آمیز منازعات هم به تحقق توسعه بستگی دارد، و تثبیت آن موقوف به شکل‌گیری طبقه متوسط و کارآفرین است، و هم خود با شکل‌گیری جامعه مدنی و تحقق نظارت دموکراتیک آن بر دولت و سرمایه از راه فعالیت احزاب و رسانه‌ها و نهادهای مدنی، تضمین‌کننده توانمندسازی شهروندان، و تأمین حقوق اقتصادی - اجتماعی و سیاسی آنان است. ارکان سه‌گانه توسعه، دولت، سرمایه و کار هستند؛ و ارکان سه‌گانه توسعه صلح‌محور، دولت، سرمایه، بخش خصوصی و جامعه مدنی بشمار می‌آیند، که در همه این موارد سیاست به‌عنوان علم ارشد و اقتصاد سیاسی و دولت توسعه‌خواه محوریت دارند. ایده توسعه صلح‌محور برای ایران در پیوند با ناسیونالیسم ایرانی ارائه و پیشنهاد شده است، زیرا جای سیاست و توسعه صلح‌محور و دموکراتیک در ایران خالی است.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

۱. آرگون، محمد. (۱۳۹۷) *بازاندیشی در اسلام*، ترجمه سیداحمد موثقی. تهران: روزنه.
۲. اسپوزیتو، جان. (۱۳۹۶) *آینده‌ی اسلام*، ترجمه مهدی امینی. تهران: ثالث.
۳. پیترز، جان ندروین. (۱۳۹۶) *نظریه توسعه: فرهنگ، اقتصاد، جامعه*، ترجمه انور محمدی. تهران: گل‌آذین، ج ۳.
۴. تودارو، مایکل. (۱۳۸۶) *توسعه اقتصادی در جهان سوم*، ترجمه غلامعلی فرجادی. تهران: سازمان برنامه و بودجه، ج ۱.
۵. دیوب، شاکونتالا. (۱۳۸۶) *نوسازی و توسعه، در جستجوی قالب‌های فکری بدیل*، ترجمه سید احمد موثقی. تهران: قوس، ج ۲.
۶. سن، آمارتیا. (۱۳۸۱) *توسعه به مثابه آزادی*، ترجمه سید احمد موثقی. تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران.
۷. صافی، لوآی ام. (۱۳۹۵) *چالش مدرنیته، جهان عرب در جست‌وجوی اصالت*، ترجمه سید احمد موثقی. تهران: میزان.
۸. گریفین، کیت؛ تری مک‌کنلی. (۱۳۷۷) *توسعه انسانی، دیدگاه و راهبرد*، ترجمه غلامرضا خواجه پور. تهران: وداد.
۹. لغت‌ویج، آدریان. (۱۳۸۷) *تحولات جدید در علوم سیاسی: یک بازنگری بین‌المللی در دستاوردها و دورنماها*، ترجمه سید احمد موثقی. تهران: میزان.
۱۰. موثقی، سید احمد. (۱۳۹۸) *صلح، امنیت و توسعه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج ۳.
۱۱. ———. (۱۳۹۶) «گذار توسعه‌ای در آسیای شرقی» *فصلنامه سیاست*، ۴۷، ۴: ۱۰۸۳-۱۰۶۵. <DOI: 10.22059/JPQ.2017.222068.1006977>.
۱۲. ———. (۱۳۹۵) *جهانی شدن، ناسیونالیسم و توسعه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج ۲.
۱۳. ———. (۱۳۹۱) *نوسازی و توسعه سیاسی*. تهران: میزان.
۱۴. میلر، ریموند سی. (۱۳۹۰) *اقتصاد سیاسی بین‌الملل، جهان‌بینی‌های متعارض*، ترجمه محمدعلی شیرخانی، سید احمد فاطمی‌نژاد و علیرضا خسروی. تهران: سمت.
۱۵. ویل، آلبرت. (۱۳۸۷) «انتخاب عقلانی و تحلیل سیاسی» در آدریان لغت‌ویج، *تحولات جدید در علوم سیاسی: یک بازنگری بین‌المللی در دستاوردها و دورنماها*، ترجمه سید احمد موثقی. تهران: میزان.
۱۶. هریسون، لارنس؛ ساموئل هانتینگتون. (۱۳۸۳) *اهمیت فرهنگ*، ترجمه انجمن توسعه مدیریت ایران. تهران: امیرکبیر.

ب) انگلیسی

17. Bell, Daniel. (1976) *The Cultural Contradiction of Capitalism*. New York: Basic Books.
18. Bornschieer, Volker. (2005) *Culture and Politics in Economic Development*. London & New York: Routledge.
19. Chang, Ha-Joon. (2004) *Globalization, Economic Development and the Role of the State*. London: Zed Books.
20. Galtung, Johan; and Paul D. Scott. (2008) *Democracy, Peace, Development*. Oslo: Kolofon Press.
21. Hardin, Russell. (2006) "Constitutionalism," in Donald A. Wittman and Barry R. Weingast, eds. *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford: Oxford University Press.
22. Haynes, Jeffrey. (2008) *Development Studies*. Cambridge: Polity Press.
23. Inglehart, Ronald Z; and Christian Wigel. (2005) *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Mangabeira Unger, Roberto. (1976) *Law in Modern Society*. New York: The Free Press.

25. Olivius, Elizabeth; and Malin Åkebo. (2021) "Exploring Varieties of Peace: Advancing the Agenda," *Journal of Peacebuilding & Development* 16, 1: 3-8, <DOI:10.1177/1542316621995641>.
26. Pieterse, Jan Nederveen. (2009) *Development Theory*. London and Newbury Park, CA: Sage.
27. Polanyi, Karl. (2001) *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press, 3rd ed.
28. United Nations Development Program (UNDP). ((2020) *Human Development Report 2020: The Next Frontier, Human Development and the Anthropocene*. New York: UN. Available at <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf> (Accessed 10 March 2021).